

Հաւորելի է Հեղինակը մանաւանդ իր անվեհեր քաջութեան համար, որով նա կը պաշտպանէ Հայ ազգին դարաւոր կրօնքը Ընդդէմ օտար ունձգութիւններու:

Տ. Ա. Մ.

3. TER-GRIGORIAN ISKENDERIAN Dr. G.: Die Kreuzfahrer und ihre Beziehungen zu den armenischen Nachbarfürsten bis zum Untergange der Grafschaft Edessa. Nach armenischen Quellen. Weida i. Th. 8°, 112 S.

Հայերու եւ Խաչկիրներու միջեւ գոյացած քաղաքական եւ եկեղեցական յարաբերութիւնները թէեւ երկայն չտեւեցին, սակայն աներկայ է թէ վերջիններուն Հայոց վրած ազգեցութիւնը յունականէն եւ ասորականէն նուազ չեղաւ: Ուուրենեան Հարսութեան ներքին կազմակերպութեան օրինական հիմերը ձեւուած էին արեւմտեան միապետական դրութեան վրայէն, իսկ մեր Մաշթոյին ամէն մէկ էջին վրայ լատինական դրոշմ կայ: Կաթողիկէ եւ ոչ կաթողիկէ հայերու զանազանութիւնն ալ կերպաբէս այն ատեն սկսաւ, երբ արեւմտեան առաքեալներ մեր հասարակութեան հետ ներքին յարաբերութեան մէջ մտան: Վերջապէս խաչկիրները զմեզ կապեցին յաւիտենապէս Արեւմուտքի հետ. այս իրողութիւնը միայն բաւական է ցուցընելու համար թէ Միջին դարու պատմական այն մեծ շարժումը ինչ գեր խաղացած է մեր ազգային պատմութեան մէջ:

Հայերը սակայն աւելին կը սպասէին խաչկիրներէն. անոնք կը յուսային որ խաչակիրներու միջնորդութեամբ արեւելեան բոլոր քրիստոնեանները պիտի ազատին վերջապէս մահմետական բոնապետութեան ճիրաններէն: Միթէ խաչակիրներն ալ նոյն ծրագրով եւ դիտաւութեամբ չսկսան իրենց արշաւանքները: Բայց ինչ եղաւ արդիւնքը, քրիստոնեաններու չարչարանքները կրկնապատկուեցան եւ 200 տարի վերջը խաչակիրներու հետքն անդամ չմնաց արեւելեան հօղի վրայ: Ինչո՞ւ այսպիսի եղերական վախճան մը պիտի ունենար արշաւանք մը, որուն մասնակցեցան Եւրոպայի բոլոր ազգերը, որ ծնունդ տուաւ գրական գլուխ գործոցներու եւ քրիստոնէական ամէնագեղեցիկ բանաստեղծութիւններու եւ որ վերջապէս արշալցն եղաւ վերածնութեան ըջանին: Աչա այս կարեւոր հարցով կը զբաղի Դոկտ, Խսկենտերեանի աշխատութիւնը: Յարգելի հեղինակին հայեցակերը զարդով կը զբաղի Դոկտ, Խսկենտերեանի աշխատութիւնը: Յարգելի հեղինակին հայեցական է. նա կ'ուզէ ինդքոյն պատասխանը տալ հիմնուած միայն հայկական

աղբերներու վրայ: Այս իսկ է որ իրը մեզի համար աւելի հետաքրքրական կը դարձնէ: Խաչակիրներու մասին հակայ գործերը հրատարակուած են Եւրոպայի մէջ, բայց շատ քիչեր նշանակութիւն տուած են հայ աղբերներու աւանդածներուն. մեծամասնութիւնը միշտ կասկածով մերձեցած է անոնց, այն չապացուցուած ենթադրութեամբ թէ Հայ պատմագիրները՝ օր. համար Ուռհայեցին, հակառակութեան հոգւով գրած են իրենց տեղեկութիւնները: Դոկտ. Խսկենտերեան կ'աշխատի ցուցընել որ Հայ աղբերներու քով “Փլասնզներու”, մասին գրուատիքն ալ պարսաւանքն ալ կը գտնուին հաւասարապէս. եւ եթէ հայերը անոնց հանդէպ իրենց նախնական խանդավառութիւնը չպահցին, յանցանքը ինքնին իսկ խաչակիրներուն է. Կէտ մը, զոր եւրոպացի թէ ժամանակագիրները եւ թէ արդի պատմաքնին գիտականները զարմանալիօրէն շատ քիչ նկատողութեան կ'առնուն, բացառութիւններ կարելի չէ ուրանալ ի հարկէ, մանաւանդ երբ կրօնականի վրայ է ինդիրը, վասն զի Հայ կրօնաւորներն ու վարդապետները, որոնցմէ են մեր պատմագիրները, քիչ բացառութեամբ գրեթէ միշտ կասկածութեամբ ցուցըցած են ինչպէս յոյներու նոյնպէս լատիներու հանդէպ:

Ի՞նչ են ուրեմն ըստ Հայ աղբերներու խաչակիրներու աղետաւոր վախճանին պատճառները: Յարգ. Հեղինակին աշխատութիւնը ոչ թէ վիճական, այլ պատմական քննադատութիւն մ'ըլլալուն, իրեն այս մասին ըրած անդրադարձութիւններն ու դիտողութիւններն ալ պատմական գեպքերու համեմատ գրուած են գրքին մէջ: Գժբախտաբար Հեղինակը պակասութիւն մը ունի միեւնոյն իրերը ստէպ ստէպ կրկնել զանազան գեպքերու մէջ, որով եւ գրքէն որոշ եւ պայծառ գալափար մը կազմելը շատ կը գժուարի: Որչափ կրցանք ուսումնասիրել, խաչակիրներու անյաջողութեան պատճառները ըստ Հայ պատմագիրներու երեք են:

1. Խաչակիր իշխանները տեղացի քրիստոնեաններու համակրութիւնը իրենց անդրութիւններով եւ ընչափաղցութեամբ կորսընցուցին: Հոս իբրեւ օրինակ յառաջ բերենք միայն Քաղերին Եպեսիայի կոմսը, որ փոխանակ հայ իշխաններու հետ բարեկամական յարաբերութիւններ տածելու, զանոնք կամ սպաննեց եւ կամ աքսորեց անոնց երկիրները գրաւելու համար, ժողովուրդը քեղեքեց, սարսափեցուց եւ այսպէսով ինք զինքը անտանելի ըթաւ:

2. Անոնք քաղաքական հասարակաց ծրագիր մը չունեցան, որով եւ իրարու հանդէպ միշտ անմիաբան մնացին: Այս կէտը կը շնչտէ նաեւ գուլիելմոս Տիւրացին, ժ. գ. 22: Անմիաբանութիւնը իրենց մէջ այնչափ արմատացած էր, որ մինչեւ անգամ հասարակաց թշնամիներու՝ այսինքն մահմտական էմիրներու դէմ պատերազմած պահուն, զիրար կը մատնէին կամ անօդնական կը ձգէին: Այս մասին կարդալու է մանաւանդ՝ Die Streitigkeiten unter den Franken und ihre Kriege gegen die Mohammedaner, էջ 65—78: — Բալդուին թ. 1104ին Մերտինի քով տարած յաղթութեամբ քաջալերուած՝ ժոսցելինի հետ կը դիմէ Խառանի վրայ. իրենց օգնութեան կու գան նաեւ բոհեմոնդ եւ Տանգրէտ, բայց քաղաքը գեռ չգրաւած՝ խնդիր կ'ընեն թէ ով պիտի ստանայ քաղաքը. հետեւութիւնն այն կ'ըլլայ որ բոհեմոնդ եւ դուին եւ ժոսցելին չարաչար կը յաղթուին եւ դուին եւ ժոսցելին չարաչար կը յաղթուին եւ գերի կ'իշնան: Մահմտականները քրիստոնեաներու վրայ (որոնք մեծաւ մասամբ հայ էին) կատղած՝ կը չարգեն զանոնք անինայ եւ անմեղ զոհերու թիւը կը հասնի մինչեւ 30.000: — Ուրիշ առթիւ մը դարձեալ նոյն երկու իշխանները, որոնք հայ իշխաններու դրամով ազատած էին, ոխացած ընդդէմ Տանգրէտի, կ'ուզեն անոր հետ չափուիլ: Ուստի եւ օգնութեան կը կոչեն Մուսուլի էմիրը Մաւլուտ, ծանօթ բոնաւոր մը ըստ Ուռհայեցւոյ. սակայն տեսնելով որ անիկա ահագին ուժով քրիստոնեաներու ելկիրները կը մտնէ, սարսափահամար եղած երուսաղեմի Բալդուին Ա. թագաւորին կը դիմեն, որուն հետ մինչեւ իսկ Տանգրէտ միանալով՝ ամենքը ի միասին հասարակաց թշնամոյն վրայ քաղաքը Սամսուատ: Ասոր վրայ միւսները ճակատի կը քաշուի Սամսուատ: Ասոր վրայ միւսներու րահատ կը սկսին փախչել. Մաւլուտ կ'իմանայ րահատ կը սկսին փախչել. Մաւլուտ կ'իմանայ իրողութիւնը. կը յարձակի փախստականներու իրողութիւնը. կը յարձակի փախստականներու վրայ եւ այնպէս կը հարուածէ, որ քրիստոնեայ վրայ եւ այնպէս կը հարուածէ, որ քրիստոնեայ բանակները ցիր եւ ցան կ'ըլլան: Մահմտական բանակները ցիր եւ ցան դարձեալ բոնսաւորին գլխաւոր զոհը կ'ըլլան դարձեալ բոնսաւորին գլխաւոր զոհը դուկով լետեղացի քրիստոնեանները, որոնց դիակներով լետեղացի քրիստոնեանները միւսները միւսներան կ'իմանայ անոնք ոչ իրենց կատարելիք որդին ծաննելը, անոնք ոչ իրենց կատարելիք որդին ծաննելը, որութիւնը ըմբռնած էին եւ ոչ ալ կամք ունեին:

3. Աքրանդոներու գլխաւոր պահասութիւններէն մէկն ալ էր արեւելեան պատերազմական արուեստին անհմտութիւնը: Անոնք մահմտականներէն քաջ էին եւ նաեւ համեմատաբար շատ աւելի լաւ զինուած, սակայն չունեցան երբեք անոնց խորագիտութիւնն ու պաղրիւնութիւնը: Մահմտականները վճռական ճակատէ միշտ խօյս տուած են. անոնց՝ ինչպէս նաեւ բոլոր արեւելեան ազգերու պատերազմելու սովորական միջոցներն էին՝ յանկարծ փառաւստ ձեւացընել եւ ապա նյոյնպէս յանկարծ թշնամուշն դէմ գառնալ. երկրին արմանիքները ոչնչացընել թշնամին սովամահ ընելու համար. գարաններ լարել եւ այն զանազան տեղեր: Երբեմն սովոր էին նաեւ իրենց երկրին մինչեւ երբեմն սովոր բանակը բաժնելով՝ քայլքայել անոր դուժերը: Մահմտական էմիրներն ու աշխարհականները մէջ ճակատ մը վաստիկելու, այս կալները առանց մեծ ճակատ մը վաստիկելու, պիսի միջոցներով տարացուցին գրանդ ներու պիտի միջոցներով տարացուցին գրանդ ներու մեծայալթ բանակները գերեցին անոնց գլխաւոր առաջնորդներէն շատերը եւ մէյմէկ անգութ բոնաւոր իշխաններն ու ազգութ բարձրանքներու դարձան հայ ժողովրդեան եւ անոր բոնաւորներ դարձան հայ ժողովրդեան եւ անոր իշխաններու վրայ, որոնք գրանդ ներու իրեւ իրենց եղբայրակիցներու օգնութիւն մատուցած էին: Այսափ ըստ Դոկտ. Խոկենտերեանի.

Բնական է խաչակիրները իրենց կացութենէն յուսահատած՝ այլեւս չէին կրնար երկայն ատեն մահ Արեւելք. անոնք գարձան Եւրոպա մեզի հայերուս ազատութեան խոստում մը միան ձգելով՝ խոստում անոնցմէ եւ յոյս մեր կողմանէ, ահա ասոնք են մեր վեց հարիւրամեայ ցաւերուն գլխաւոր ազգիւրները: Եւրոպա՝ զմեզ յունական դիցաբանութեան դանդաղոսի գառն եւ անտանելի տանջանքներուն դատապարտեց. նա քանի քանի անգամ՝ սիրալիր նայուածքով մը իր գարաւոր խոստման ողկոյզը գէպի հայ ժողովուրդը կարգատեց, եւ մինչ հայ ժողովուրդը իր տանջանքներուն ովկիանոսէն ձեռքը գուրս կ'երկարէր փրկութեան ողկոյզը բռնելու համար, ողկոյզը կը հեռանար յանկարծ եւ իր ցաւերը կը կրկնապատկուէին: Այս ողերգական արարուածը այսօր իր գերագոյն աստիճանին հասած է. թէ վախճանը ինչ պիտի ըլլայ, Աստուած գիտէ. այս միայն սույզէ է, որ արեւելեան քրիստոնեայ աղդերը այսօր մասսամիք մը արդէն անցելոյն կը վերաբերին, շնորհիւ Եւրոպայի շահմու եւ անսլու քաղաքականութեան: Հ. Ա. Մ.